

ΧΡΟΝΙΚΑ

Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ Ο ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ

(Συμπόσιο τοῦ Καναδικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου.
Ἀθῆναι 28/29 Μαρτίου 1988)

ΥΠΟ

ΝΟΝΝΑΣ Δ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Λέκτορας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν βυζαντινολόγων γιὰ τὸ γυναικεῖο Μοναχισμὸ εἶχε ἐκδηλωθεῖ ἤδη στὸ ΙΣΤ' Διεθνὲς Συνέδριο Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Βιέννη 4—9.10.1981), ὅπου ἔγινε ἐκτενὴς λόγος γιὰ τὴ θέση τῆς γυναίκας στὴ βυζαντινὴ κοινωνία. Μεταξὺ τῶν ἄλλων εἰσηγήσεων ὑπῆρχαν καὶ δύο εἰδικὲς γιὰ τὸ γυναικεῖο ἀσκητισμό¹.

Εἰδικότερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ γυναικεῖο μοναχισμὸ ἔδειξε ἡ Seventh Annual Byzantine Studies Conference, ποὺ φιλοξενήθηκε στὸ Boston University. Μία τῆς συνεδρίας, ποὺ ἔγινε τὴν Παρασκευὴ 13 Νοεμβρίου 1981, εἶχε ὡς θέμα: «Women and Monasticism». Ὅπως πληροφοροῦμεθα ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ τῆς συνεδρίας αὐτῆς, ἔγιναν ἔξι ἀνακοινώσεις μὲ σχετικὰ θέματα².

Συνέχεια τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸ γυναικεῖο μοναχισμὸ στὸ Βυζάντιο ὑπῆρξε καὶ τὸ Συμπόσιο, ποὺ ὀργάνωσε τὸ Καναδικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο Ἀθηνῶν τὴ Δευτέρα 28 καὶ Τρίτῃ 29 Μαρτίου 1988. Στὸ Συμπόσιο αὐτό, ποὺ παρακολούθησαν 130 ἐπιστήμονες, ἔγιναν 13 ἀνακοινώσεις σχετικοῦ περιεχομένου μὲ θέματα Βυζαντινῆς Ἱστορίας, Φιλολογίας καὶ Τέχνης. Οἱ ἀνακοινώσεις ἔγιναν στὴν Ἀγγλικὴ (6), στὴ Γαλλι-

1. Alanna Emmett, Female Ascetics in the Greek Papyri, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten, II. Teil, JÖB, 32/2 (1982), 507-515. Ruth Albrecht, Ascetinnen im 4. und 5. Jahrhundert in Kleinasien, αὐτόθι, 517-524.

2. Annemarie Weyl Karr, Women and Monasticism in Byzantium: Introduction from an Art Historian, Byzantinische Forschungen, 9 (1985), 1-15. E. A. Clark, Authority and Humility: A Conflict of Values in Fourth-Century Female Monasticism, αὐτόθι 16-35. Dorothy de F. Abrahamse, Women's Monasticism in the Middle Byzantine Period: Problems and Prospects, αὐτόθι, 35-58. Angeliki E. Laiou, Observations on the Life and Ideology of Byzantine Women, αὐτόθι, 59-102. Alice-Mary Talbot, Late Byzantine Nuns: By Choice or Necessity? αὐτόθι, 103-117. Angela C. Hero, Irene-Eulogia Choumnaina Palaiologina, Abbess of the Convent of Philanthropos Soter in Constantinople, αὐτόθι, 119-147.

κή (1) και στην 'Ελληνική γλώσσα (6). Συμμετείχαν υπότροφοι του Καναδικού και Φινλανδικού 'Αρχαιολογικού 'Ινστιτούτου, ο Διευθυντής της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, η Διευθύντρια του Βυζαντινού Μουσείου, έφοροι αρχαιοτήτων, μέλη ΔΕΠ των ΑΕΙ, έρευνηταί του Κέντρου Βυζαντινών 'Ερευνών του ΕΙΕ κ.ά.

1. Οι έργασίες του Συμποσίου άρχισαν τὸ απόγευμα τῆς 28.3.88. Μετὰ τὸ χαιρετισμὸ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ ἐν λόγῳ 'Αρχαιολογικοῦ 'Ινστιτούτου Jacques Perreault ἔγινε ἡ πρώτη ἀνακοίνωση ἀπὸ τὸ Διευθυντὴ τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης George Huxley, μὲ θέμα: *Women in Byzantine Iconoclasm*. Ὁ ὁμιλητὴς ἀναφέρθηκε στὸ ρόλο τῆς γυναίκας στὴν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας, ὅποτε ἡ ἐχθρότητα τῶν εἰκονομάχων αὐτοκρατόρων δὲν εἶχε στραφεῖ μόνον ἐναντίον τῶν εἰκόνων ἀλλὰ καὶ ἐναντίον τῶν μοναχῶν καὶ μοναζουσῶν. Οἱ γυναῖκες, ποὺ ἦσαν πάντα εἰκονόφιλες, ἦσαν κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη «φυσικοὶ σύμμαχοι» τῶν μοναχῶν ἐναντίον τῶν αὐτοκρατόρων καὶ ἀνῆκαν σ' ἄλλα τὰ κοινωνικὰ στρώματα μὲ ἀντιπροσωπευτικότερα παραδείγματα: Εἰρήνη τὴν 'Αθηναία (797-802) καὶ Θεοδώρα τὴν Αὐγούστα, σύζυγο τοῦ Θεοφίλου (829-842). Στὴ συνέχεια ἐξετάσθηκαν οἱ λόγοι τῆς γυναικείας ἀντιθέσεως στὴν εἰκονομαχία. Ἰδιαιτέρη προσοχὴ δόθηκε στὶς ἀγιολογικὲς μαρτυρίες, ποὺ ἀναφέρονται στὸ σύνδεσμο ποὺ ὑπῆρχε μετὰξὺ τῶν εἰκονοφίλων γυναικῶν καὶ τῶν μοναχῶν. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ δράση τῆς ἁγίας Ἀνθούσας τοῦ Μαντινέου, ποὺ ἀντιμετώπισε τὸν εἰκονομάχον αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Ε' Κοπρώνυμο (741-775), καθὼς καὶ τῶν γυναικῶν συγγενῶν τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου (759-826). Ὁ ὁμιλητὴς κατέληξε ὅτι, παρὰ τὴν πενιχρότητα τῶν πηγῶν, μπορούμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι στὸν ἀγῶνα τῶν μοναχῶν ἐναντίον τῶν εἰκονομάχων ἡ γυναικεία δραστηριότητα ὑπῆρξε ἀξιοσημείωτη: ἀκόμα καὶ οἱ πῦθ θερμοὶ εἰκονομάχοι αὐτοκράτορες ἀντιμετώπισαν τὴ γυναικεία ἀντίθεση ἀπὸ μέλη τῶν ἰδίων τῶν οἰκογενειῶν τους. Τὴν τελικὴ νίκη τῆς Ὁρθοδοξίας, τὴν ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων, ἐξασφάλισαν οἱ μοναχοὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν γυναικῶν—μοναζουσῶν καὶ λαϊκῶν—.

2. Οἱ έργασίες τοῦ Συμποσίου συνεχίστηκαν τὴν 29ῃ Μαρτίου μὲ δύο συνεδρίες, πρωινὴ καὶ ἀπογευματινὴ, καθε μία ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶχε ἔξι ἀνακοινώσεις. Ἡ πρώτη πρωινὴ ἀνακοίνωση ἔγινε ἀπὸ τὴν Elisabeth Koubena, ὑπότροφο τοῦ Καναδικοῦ 'Αρχαιολογικοῦ 'Ινστιτούτου γιὰ τὸ ἀκαδ. ἔτος 1987-88 καὶ εἶχε ὡς θέμα: *A survey of women aristocratic founders of monasteries in Konstantinople between the eleventh and fifteenth centuries*. Στὴν ἐπισκόπησή της ἡ ὁμιλήτρια ἀναφέρθηκε σὲ ἔντεκα κτητόρισες μονῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δίνοντας καὶ πληροφορίες γιὰ τίς μονές τους, δηλ. χρονολογίες, ἀριθμὸ μελῶν κ.ά. Πρόκειται γιὰ τίς ἐξῆς βυζαντινὲς ἀριστοκρατίσες: 1. Μαρία Δούκαινα (Μονὴ Χώρας), 2. Ἄννα Δαλασσηνὴ (Παντεπόπτου), 3. Εἰρήνη Δούκαινα (Κεχαριτωμένης), 4. Εἰρήνη Κομνηνὴ (Παντοκράτορος), 5. Θεοδώρα Παλαιολογίνα (Λιβὸς καὶ Ἄγιων Ἀναργύρων), 6. Μαρία Παλαιολογίνα (Παναγιωτίσσης), 7. Θεοδώρα Κομνηνὴ Ραούλαινα ('Αγίου Ἀνδρέου ἐν τῇ Κρίσει), 8. Εἰρήνη-Εὐλόγια Χούμναινα (Φιλανθρώπου), 9. Θεοδώρα Συναδηγὴ (Βεβαίας Ἑλπίδος), 10. Μαρία Παλαιολογίνα (Κυρὰ Μάρθας), 11. Ἄννα Δούκαινα (Παμμακαρίστου).

Οἱ διαφάνειες ποὺ πλαισίωσαν τὴν ἀνακοίνωση μᾶς μετέφεραν στὴν Κωνσταντινούπολη τῆς ἐξεταζομένης ἐποχῆς, μᾶς γνώρισαν τὰ σωζόμενα μνημεῖα καὶ προσέδωσαν στὴν εἰσήγησή ζωντάνια, κρατώντας ἀμείωτο τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀκροατῶν.

3. Ἡ δευτέρη πρωινὴ ἀνακοίνωση ἔγινε ἀπὸ τὴ γράφουσα τὸ παρὸν καὶ εἶχε ὡς θέμα: *Οἱ βυζαντινὲς ἀρχόντισσες καὶ ὁ μοναχισμὸς*. Ἡ ἀνακοίνωση ἀναφέρθηκε ἀρχικὰ στὶς στενὲς σχέσεις τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων μὲ τὸ μοναχισμὸ, σχέσεις ποὺ δὲν περιορίστηκαν σὲ δωρεές, ὑποστήριξη ἢ ὁποιαδήποτε ἄλλη ποιικί-

λόμορφη βοήθεια, ἀλλὰ ἐπεκτάθηκαν καὶ στὴν ἐμπειρία τοῦ μοναχικοῦ ἰδεώδους μὲ τὴν ἐγκαταβίωση τῶν αὐτοκρατόρων στὰ διάφορα μοναστήρια. Καὶ στὸν τομέα αὐτὸ ὁ γυναικεῖος κόσμος τοῦ Παλατιοῦ δὲν ὑστέρησε. Συμπληρώνοντας ἓνα σχετικὸ ἄρθρο τοῦ R. Guiland, ποὺ ἀναφέρει τὰ ὀνόματα 51 ἀρχοντισσῶν ποὺ ἐμόνασαν³, ἡ ἀνακοίνωση παρουσίασε 91 βυζαντινὲς ἀρχόντισσες, δηλ. 36 βασιλίσσες, 33 θυγατέρες, 3 μητέρες, 10 ἀδελφές (μαζί καὶ νύφες) καὶ 9 ἀνιψιές αὐτοκρατόρων ποὺ ἔζησαν σὲ Μονές. Στὴ συνέχεια ἐξετάσθηκε τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἀπὸ ἄλλες τρεῖς διαφορετικὲς ὀπτικὲς γωνίες: 1) στατιστικὰ ἀνὰ δυναστείες. Οἱ ἀριθμοὶ κάθε δυναστείας ἀπέδειξαν ὅτι τὸ φαινόμενο δὲν ἐγνώρισε διακοπὴ καὶ ὅτι τὸ προβάδισμα μὲ μεγάλη ὑπεροχὴ ἔχει ἡ ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων. 2) εἰδολογικά, ἀνάλογα δηλ. μὲ τὰ αἷτια ποὺ ὀδήγησαν τὶς ἀρχόντισσες στὶς μονές: βία, ἀναζήτηση ἀσφάλειας, ἐλεύθερη ἐπιλογὴ νεανικῆς ἡλικίας, ἀποτυχημένος γάμος, χηρεία (κάποτε καὶ διπλή), κοινὴ συμφωνία τῶν συζύγων, in extremis κ.ἄ., μὲ μεγαλύτερο ποσοστὸ τῆ χηρεία (25 περιπτώσεις). 3) ἀξιολογικά, ἀνάλογα δηλ. μὲ τὴν ἐξέλιξη ποὺ εἶχε ἡ κάθε μία μέσα στὴ μονὴ καὶ μὲ τὴν προσφορὰ τῆς (ἴδρυση καὶ ὀργάνωση μονῆς, προσφορὰ στὰ Γράμματα, στὴν κοινωνία κ.ἄ.).

4. Ἡ τρίτη ἀνακοίνωση τῆς πρωινῆς συνεδρίας ἔγινε ἀπὸ τὸν Ἀρχαιολόγο Χαράλαμφο Πέννα, Ἔφορο ἀρχαιοτήτων (Ἰπουργεῖο Πολιτισμοῦ). Εἶχε ὡς θέμα: Contribution on aristocratic founders: The foundation of Panagia Krina on Chios. Ὑστερα ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Κρίνα, ὁ ὀμιλητὴς ἀναφέρθηκε στὶς ἀρχικὲς τοιχογραφίες, τὶς ὁποῖες ἀποκάλυψε καὶ συντηρεῖ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἰπηρεσία. Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ἐσωνάρθηκα ὑπάρχει ἡ ἀπεικόνιση τοῦ κτήτορα Εὐσταθίου Κοδράτου μὲ τὸν τίτλο τοῦ «σεβαστοῦ». Στὸ νότιο ἀρκοσόλιο τοῦ νάρθηκα παρουσιάζονται πέντε πορτραῖτα, μεταξὺ τῶν ὁποίων, στὰ δεξιὰ τῆς Παναγίας, ἡ σύζυγος τοῦ κτήτορα, ποὺ φέρει καὶ τὸ ἐπίθετό τῆς «Παγωμένη». Ἐνα ἄλλο ἐπίσης μέλος τῆς ἴδιας οἰκογένειας, ὁ θεῖος τῆς, μητροπολίτης Στέφανος Ὑπαίπων, εἰκονίζεται ὡς ἱεράρχης στὸ Βῆμα. Ὁ ὀμιλητὴς ἀναφέρθηκε ἐπίσης στὴ χρονολογία ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ, στὴ σημασία τῶν τάφων, στὴν ἀπεικόνιση τῆς συζύγου τοῦ κτήτορα, καθὼς καὶ στὴν παρουσία τοῦ θεοῦ —μητροπολίτου Ὑπαίπων— στὸ Βῆμα. Τὴν ἀνακοίνωση πλαισίωσαν διαφάνειες. Μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀνακοινώσεως καὶ τὶς σχετικὲς συζητήσεις ἔγινε διάλειμμα καὶ δεξίωση.

5. Ἡ τετάρτη ἀνακοίνωση τῆς πρωινῆς συνεδρίας τῆς Hélène Saradi-Mendelovici, καθηγήτριας στὸ Queen's University τοῦ Kingston (Καναδᾶ) εἶχε ὡς θέμα: La «faiblesse» de la nature féminine de la moniale byzantine: Doctrine ascétique et pratique juridique. Λόγω ἀπουσίας τῆς εισηγητριας διαβάστηκε ἀπὸ τὴν ἀρχαιολόγο Μαρία Τόλη. Ἡ ἀνακοίνωση ἀναφέρθηκε στὴ γυναικεῖα «ἀδυναμία», δηλ. τὴν κατωτερότητα τῆς γυναικείας φύσεως ἐναντι ἐκείνης τοῦ ἀνδρός, ὅπως ἀπαντᾶται στὴ βυζαντινὴ νομοθεσία μὲ τοὺς ἄρους: γυναικεῖα ἀσθένεια, ἀπλότης, ἀπάτη κ.ἄ. Σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα αὐτὸ ἡ γυναίκα στὸ Βυζάντιο εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἀκυρώσει κάποια δικαιοπραξία ἢ σύμβαση προφασίζομένη τὴν «ἀδυναμία» τῆς φύσεώς της. Μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ Χριστιανισμοῦ —καὶ εἰδικότερα τοῦ Ἀνατολικοῦ Μοναχισμοῦ— δημιουργήθηκε ἓνας νέος τύπος γυναικίας (ἡ μοναχὴ καὶ ἡ ἀγία), ποὺ ξεπερνοῦσε τὴν ἀδυναμία της, γιατί, ὅπως ὑπογραμμίζεται στὰ σχετικὰ ἀξιολογικὰ κείμενα ἡ γυναίκα ἀποκτοῦσε ἀνδρικές ἀρετές. Θεωρητικὰ ἡ ἀγιότητα καὶ ἡ ἄσκηση ἀναι-

3. R. Guiland, Οἱ Βυζαντινοὶ Αὐτοκράτορες καὶ τὸ θέλημα τοῦ Μοναστηρίου (μετάφραση ὑπὸ τῆς κ. Λάππα-Ζιζικα), ΕΕΒΣ, 21 (1951), 215-234.

ροῦν τὴ διάκριση τῶν φύλων. Ἡ Ἐκκλησία, ὥστόσο, σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις κατήγγειλε μοναχικές συνήθειες ἐξομοίωσης γυναικῶν πρὸς ἄνδρες (Σύνοδος Γάγγρας, Δ' αἰ., κανόνες ιγ' καὶ ιζ' καὶ ἐν Τρούλλῳ, Στ' αἰ., κανόνες με', μστ', μζ'). Ἡ Βυζαντινὴ μοναχὴ στὴν καθημερινὴ ζωὴ κράτησε τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ πού τῆς ἀπέδωσαν τὰ ἀγιολογικά κείμενα τῆς πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς, τὴν ἀπελευθέρωση δηλ. ἀπὸ τὴ γυναικεία «ἀδυναμία».

6. Ἡ ἐπόμενη ἀνακοίνωση ἔγινε ἀπὸ τὴ Μυρτάλη Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, Διευθύντρια τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Εἶχε ὡς θέμα: Ἡ βασιλισσα Ἄννα Παλαιολογίνα τῆς Ἄρτας καὶ ἡ μονὴ τῆς Βλαχέρνας. Ἡ ἀνακοίνωση ἀναφέρθηκε ἀρχικὰ στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Βλαχέρνας στὸ ὁμώνυμο χωριὸ ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Ἄρτα, μαυσωλεῖο τῶν Κομνηνοδοικάδων, δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου, πού, ἐπὶ Μιχαὴλ Β' (1231-1271) μετασκευάσθηκε σὲ τρουλωτὸ οἰκοδῆμα καὶ κοσμήθηκε μὲ λαμπρὲς τοιχογραφίες καὶ γλυπτὰ. Πρὸς τὰ τέλη τοῦ ΙΓ' αἰ. προστέθηκε στὸ ναὸ νάρθηκας καὶ διακοσμήθηκε μὲ ὠραίες τοιχογραφίες. Στὴ συνέχεια, ἡ ὁμιλήτρια ἀσχολήθηκε μὲ τὴ γνωστὴ⁴ μεγάλη τοιχογραφία τοῦ νάρθηκα, πού εἰκονίζει θρησκευτικὴ τελετὴ μὲ ἐνδιαφέρουσες καὶ πρωτοφανεῖς λεπτομέρειες. Πρόκειται γιὰ τὴ Λιτανεία τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας στὴν Κωνσταντινούπολη, αὐτὴ πού γινόταν κάθε Τρίτη, ὅπως συνάγεται ἀπὸ στοιχεῖα τῆς σκηνῆς σὲ συνδυασμὸ μὲ πληροφορίες περιγηγῶν τοῦ ΙΒ'-ΙΕ' αἰ. Δύο σημεῖα τῆς τοιχογραφίας αὐτῆς θεώρησε ἡ ὁμιλήτρια ὡς ἰδιαίτερα σημαντικά, γιὰτὶ ἴσως δίνουν ἀπάντηση στὸ καιρὸ ἐρώτημα πού θέτει ἡ «ἄτυπη» ὑπαρξὴ τῆς ἱστορικῆς σκηνῆς σ' ἓνα ναὸ καὶ εἰδικότερα στὴ Μονὴ τῆς Βλαχέρνας τῆς Ἄρτας. Τὸ πρῶτο εἶναι οἱ τρεῖς κορυφαῖες τοῦ ἑορταστικοῦ πλήθους καὶ μοναδικὲς ἐπὶ σκηνῆς ἀρχόντισσες, γιὰ τίς ὁποῖες πρότεινε ταύτιση μὲ προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς. Τὸ δεύτερο, ἡ ἐνδιαφέρουσα ἐπιγραφή τῆς Λιτανείας: «Χαρὰ τῆς υπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ὁδηγήτριας τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει». Ἡ ὁμιλήτρια κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ ἐνδείξεις, πού παρέχει ἡ παράσταση καὶ οἱ ἄλλες τοιχογραφίες τοῦ νάρθηκα, ὀδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ διακόσμηση ἀπηχεῖ σημαντικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς, σχετιζόμενα μὲ τὴν κατάσταση τῆς Ἐκκλησίας. Τὴν ἀνακοίνωση πλαισίωσε ἡ προβολὴ σχετικῶν διαφανειῶν.

7. Ἡ τελευταία ἀνακοίνωση τῆς πραινῆς συνεδρίας ἔγινε ἀπὸ τὴ Μαρίνα Λουκάκη, ὑποψήφια διδάκτορα τοῦ Πανεπιστημίου Paris I (Sorbonne) καὶ εἶχε ὡς τίτλο: Γυναικεία μοναστήρια στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὸ ΙΒ' αἰῶνα μέχρι τὸ 1453. Ἡ ὁμιλήτρια ἀφοῦ ἀπαρίθμησε τὸ ἐρευνηθὲν ὕλικὸ μίλησε γιὰ 61 περιπτώσεις ἀναφερομένων γυναικείων μονῶν, πού κατανέμονται ὡς ἐξῆς: ΙΒ' αἰ. = 14, ΙΓ' αἰ. = 19, ΙΔ' αἰ. = 32 καὶ ΙΕ' αἰ. = 15. Στὴ συνέχεια οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ ἀναλύθηκαν μὲ διάφορα κριτήρια. Τὸ πρῶτο κριτήριον ἦταν ἡ συνέχεια τοῦ ἱστορικῶ βίου τῆς μονῆς ἢ ἡ ἔδρα τῆς. Δεύτερο, ἡ γεωγραφικὴ θέση τῶν μονῶν αὐτῶν (Κωνσταντινούπολη, περὶχωρα, κοντὰ στὰ μεγάλα κέντρα). Τρίτο, ἡ νομικὴ ὑπόσταση, δηλ. τὸ status τῶν γυναικείων αὐτῶν μονῶν, πού ὅπως ἀπεδείχθη δὲν διέφερε ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν ἀνδρικών. Τέταρτο κριτήριον οἱ κτήτορες τῶν μονῶν αὐτῶν καὶ πέμπτο τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τῶν μοναζουσῶν, πού ὅπως ἀπεδείχθη ἦταν ἀρκετὰ ὑψηλό.

4. Ἡ πρώτη σχετικὴ ἀνακοίνωση ἔγινε τὸ 1975. Βλ. Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, Βυζαντινὲς τοιχογραφίες στὴ Μονὴ Βλαχέρνας τῆς Ἄρτας, Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν, 8 (1975), 208-216. Δεύτερη σχετικὴ ἀνακοίνωση ἔγινε ἀπὸ τὴν ἴδια στὸ ΙΕ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα 1976. Βλ. Μ. Α. Ch. Imastou-Potamiano, The byzantine wall paintings of Vlacherna Monastery (Arta of Arta), Πρακτικὰ τοῦ ΙΕ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ΙΙ Τέχνη καὶ Ἀρχαιολογία, Ἀθήνα 1981, 1-14 (+17 εἰκ.).

8. Ἡ ἀπογευματινὴ συνεδρία τῆς 29ης Μαρτίου ἄρχισε μὲ τὴν ἀνακοίνωση τῆς Ἀρχαιολόγου Τερέζας Μητροπούλου, ποὺ εἶχε ὡς θέμα: *Monasticism in China, The Model of Monastic Life in Byzantium*. Ἡ εισηγήτρια ἀναφέρθηκε ἀρχικὰ στὸ φαινόμενο τοῦ Κινέζικου μοναχισμοῦ καὶ στὰ αἰτίαι του: πτωχὸ ἔδαφος, πλημμύρες, λιμοί, ὑπερπληθυσμὸς, κατακτήσεις, δυσἀρέσκεια ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ καὶ τὴν ὑποκρισία τῆς Αὐλῆς, ἀλλὰ καὶ πίστη στὴν ἀθανασία. Αὐτὸ τὸ φαινόμενο προσπάθησε ἡ ὁμιλήτρια νὰ συσχετίσει μὲ τὸ βυζαντινὸ μοναχισμὸ, βασισμένη σὲ ἐξωτερικὲς ὁμοιότητες: μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ἀποχὴ ἀπὸ τὸ γάμο, νηστεία, χρῆση κεριῶν καὶ κομποσκοινίων, ὁμοιότητα ἐνδυμάτων καὶ ἄλλα ἐπιφανειακά καὶ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά, χωρὶς ἀναφορὰ στὰ σχετικὰ μὲ τὴν οὐσία τῶν δύο μοναχισμῶν κείμενα.

9. Ἡ δευτέρη εἰσήγηση τῆς ἀπογευματινῆς συνεδρίας εἶχε ὡς τίτλο: Ὁ βυζαντινὸς μοναχισμὸς στὰ μουσουλμανικὰ μυθιστορήματα τῶν Μέσων χρόνων. Ἔγινε ἀπὸ τὸν Ἡλία Ἀναγνωστάκη, δρ. τοῦ πανεπ. Paris I, συνεργάτη τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ ΕΙΕ. Ὁ ὁμιλητὴς ἀναφέρθηκε στὴ δράση τῶν μοναχῶν κατὰ τὶς βυζαντινοαραβικὲς συγκρούσεις —θέμα ἀπὸ τὰ πλεόν προσφιλῆ στὰ μουσουλμανικὰ μυθιστορήματα τῶν Μέσων χρόνων— ὅπου γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὴν παράδοση κοινότητα τῶν μοναχῶν-Ἀμαζόνων, ποὺ συγκροτοῦνται μὲ τοὺς μουσουλμάνους ἐπιδρομεῖς. Στὰ χρόνια τῶν βυζαντινοαραβικῶν πολέμων ὁ γυναικεῖος μοναχισμὸς, ἐντελῶς ξένος ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἰσλάμ, προσφερόταν γιὰ τὴ μεταφορὰ θρύλων, ποὺ ἔχουν Ἰνδοπερσικὴ προέλευση. Ἔτσι, στὰ μυθιστορήματα αὐτὰ ἀριστοκρατικῆς καταγωγῆς μοναχῆς Ἀμαζόνες συγκροτοῦνται μὲ τοὺς μουσουλμάνους ἐπιδρομεῖς καὶ στὴ συνέχεια ὑποκύπτουν καὶ ἀπάζονται τὴν ἰσλαμικὴ θρησκεία. Ἡ σύγκρουση αὐτὴ τοῦ γυναικεῖου μοναχισμοῦ μὲ τὸν ἀμαζονισμὸ δὲν εἶχε διαπιστωθεῖ μέχρι σήμερα, παρὰ τὶς σχετικὲς ἐργασίες τοῦ Η. Grégoire.

10. Ἡ τρίτη εἰσήγηση τῆς ἀπογευματινῆς συνεδρίας ἔγινε ἀπὸ τὴν Julia Burman, ὑπότροφος τοῦ Φινλανδικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, Ἱστορικό, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἐλσίνκι. Εἶχε ὡς θέμα: *The Christian Empress Eudocia*. Ἡ εἰσήγηση ἀναφέρθηκε στὴν Ἀθηνάϊδα-Εὐδοκία, σύζυγο τοῦ Θεοδοσίου Β' (408-450), ποὺ πραγματοποίησε δύο προσκυνήματα στοὺς Ἁγίους Τόπους. Ἡ ὁμιλήτρια ἔκανε λόγο γιὰ τὶς οἰκοδομικὲς δραστηριότητες τῆς Εὐδοκίας στοὺς τόπους ἐκεῖνους καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὸ κτίσιμό ναῶν καὶ μονῶν. Μὲ τὶς ἀγαθοεργίες αὐτῆς τῆς Εὐδοκίας συσχετίσθηκε ἡ αὔξηση τοῦ μοναχισμοῦ στὴν ἐν λόγω περιοχὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ἡ φιλολογικὴ ἐπίδοση τῆς Εὐδοκίας, κατὰ τὴν ὁμιλήτρια, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς συμβολὴ στὴ λύση τοῦ προβλήματος τῆς διαμάχης μεταξὺ Ἑλληνικοῦ καὶ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀκολούθησε διάλειμμα καὶ δεξιῶση.

11. Ἡ ἐπόμενη ἀνακοίνωση ἔγινε ἀπὸ τὴν Τζένην Ἀλμπάνη, ἀρχιτέκτονα καὶ Ἱστορικὸ Τέχνης, δρ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης. Εἶχε ὡς θέμα: *Women Burials of the Paleologan period in Monasteries*. Ἡ ὁμιλήτρια εἶδε τὴν ταφὴ μέσα στὰ τεῖχη τῶν μοναστηριῶν σὰν μίαν ἐπιβίωση τῆς πρωτοχριστιανικῆς συνήθειας τῆς ταφῆς «ad sanctos», προνόμιο ποὺ ἀπέκτησαν καὶ οἱ γυναῖκες, ἐπίσημες ἢ τοῦ λαοῦ, ἰδιαίτερα στὴν Παλαιοβυζαντινὴ ἐποχὴ. Ἡ ἔρευνα βασίστηκε σὲ φιλολογικὲς πηγὲς καὶ διασωθέντα μνημεῖα ἐπισήμων γυναικῶν, ἀριστοκρατικῆς δηλ. καταγωγῆς, ἢ ποὺ ἀνήκουν στὴν κυριαρχοῦσα δυναστεία τῶν Παλαιολόγων. Ἀποκτοῦσαν τὸ δικαίωμα αὐτό: 1) ἰδρύοντας τὴ Μονή, ἢ ἀναλαμβάνοντας τὴν ὑποχρέωση νὰ τὴν προστατεύουν, ὅπως π.χ. ἡ Θεοδώρα Παλαιολογίνα, σύζυγος τοῦ Μιχαῆλ Η' Παλαιολόγου (1258-1282) μὲ τὴ Μονὴ Παναχράντου. 2) Μετὰ ἀπὸ ἐγκαταβίωση στὴ μονή, ὅπως π.χ. ἡ μοναχὴ Μαρία στὴ Μονὴ τοῦ Λιβός, θυγατέρα Παλαιολόγου, 3) ὡς συγγενεῖς τῶν κτητόρων ἢ ὡς ὑψηλὰ ἱερά-

μενα πρόσωπα, όπως λ.χ. η Ειρήνη Ραούλαινα Παλαιολογίνα, πεθερά της κόρης του Θεοδώρου Μετοχίτη ή της Θεοδώρα Τόκκο, σύζυγος του Δεσπότη Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, που πέθανε το Νοέμβριο του 1429, πριν δηλ. ο Κωνσταντίνος γίνει αυτοκράτορας (1449-1453). Οι τάφοι των άρχοντισσών αυτών ως μνημεία έχουν τη μορφή άρκοσολίων, διακόσμηση fresco ή μωσαϊκό, κάποτε δε και γλυπτό διάκοσμο. Η έσχατολογική διάσταση και η έπίδειξη της άνωτέρας κοινωνικής τάξεως, στην όποία άνηκε ή άρχόντισσα που είχε ταφεί, μπορούν να θεωρηθούν ως κύρια χαρακτηριστικά του εικονογραφικού προγράμματος στα ταφικά αυτά μνημεία.

12. Η προτελευταία ανακοίνωση της άπογευματινής συνεδρίας έγινε από την Άγνη Βασιλικοπούλου, Επίκουρη καθηγήτρια της Βυζαντινής Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Άθηνών. Είχε ως θέμα: Μοναχισμός, ή απόλυτη ίσοτέλεια των φύλων. Η όμιλήτρια αναφέρθηκε άρχικά στην ούσια του μοναχικού ιδεώδους, που με την άπάρνηση και ύποδούλωση του σώματος και των άπαιτήσεών του όδηγούσε στο «προεκδημήσαι του σώματος και ζώντος τεθνάναι». Ως τρόπος ζωής ο μοναχισμός προσείλκυσε στη βυζαντινή έποχή πλήθη άνδρών και γυναικών, που έπεδίωκαν την ένωσή τους με το Θεό από την έπίγεια ήδη ζωή. Έπεδίωκαν έπίσης την ποιότητα του άγγελικού βίου, την έπαναφορά δηλ. του άνθρώπου ανεξαρτήτως φύλου στην άρχγονη κατάσταση των Πρωτοπλάστων, στην πρό της πτώσεως. Παρά τη διδασκαλία της Έκκλησίας για την άσθeneία της γυναικείας φύσεως, άφοϋ ή Έβα άμάρτησε πρώτη και ύστερα ο Άδάμ, ή γυναίκα στο μοναχισμό παρουσίασε έντονη άρρενωπότητα, άνδρικές δηλ. άρετές και ξεπέρασμα της άσθενούς φύσεώς της. Τα μοναστηριακά τυπικά, τα φιλολογικά, πατερικά ή άγιολογικά κείμενα, άποδεικνύουν την άπόλυτη ίσοτέλεια των φύλων στο μοναχικό ιδεώδες.

13. Η τελευταία ανακοίνωση έγινε από την Άννα Λαμπροπούλου, δρ. Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Άθηνών, συνεργάτη του Κέντρου Βυζαντινών Έρευνών του ΕΙΕ. Είχε ως θέμα: Είδη ήσεις γύρω από το γυναικείο στυλιτισμό στο Βυζάντιο. Η όμιλήτρια προσδιόρισε άρχικά τη σημασία του όρου «στυλιτισμός», που άποτελεί είδος της ύπαθριας άναχωρητικής ζωής και αναφέρθηκε στους πρώτους στυλίτες: Συμεών Παλαιό (Ε' αί.), Συμεών Νέο (Στ' αί.) και άλλους γνωστούς ως τον ΙΑ' αί. Στη συνέχεια έπισήμανε τη δυσκολία που συναντά ή έρευνα στην έρμηνεία των έλαχίστων διασωζομένων πηγών σχετικά με την ύπαρξη γυναικών, που έπεδίδοντο στο δύσκολο αυτό είδος της άσκήσεως, κύρια χαρακτηριστικά του όποιου ήσαν ή έπί του στύλου διαβίωση, ή σιδηροφορία, ή άπόλυτη νηστεία κ.ά. Στη συνέχεια παρέθεσε κείμενα του Θ' και ΙΑ' αί. και παρουσίασε (με προβολή διαφανειών) άρχαιολογικά εύρήματα (έπιγραφή από τον Πόντο και «εύλογία» από τη Συρία), από τα όποια προκύπτει ή ύπαρξη γυναικών «στυλιτισσών», ο τρόπος άσκήσεως των όποιων πρέπει να ήταν άνάλογος μ' εκείνον των άνδρών.

Κλείνοντας τη μικρή αυτή παρουσίαση των ανακοινώσεων που έγιναν στο Συμπόσιο αυτό, πρέπει να συγχαρούμε το Καναδικό Άρχαιολογικό Ίνστιτούτο για την πρωτοβουλία του, για την έπίλογή του θέματος, για την άρτια όργάνωση, για την άρμονική συνεργασία και για την πλούσια φιλοξενία του. Τα Πρακτικά του Συμποσίου αυτού, που θέλουμε να πιστεύουμε ότι θα κυκλοφορηθούν σύντομα, θα συντελέσουν στην προώθηση των σχετικών με το γυναικείο μοναχισμό στο Βυζάντιο έρευνών και της Έπιστήμης γενικότερα.